दि० २५-४-२० उपशास्त्री प्रथम वर्ष, (विषय-व्याकरण)

ग्रन्थ-सिद्धान्त कौमुदी (अजन्त पुल्लिङ्ग प्र०)

धातॄणाम

1 धातॄणाम् - धातृ शब्दात् अर्थवदिति सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञायां, स्वौजस् इत्यादि सूत्रेण तथा बहुषु बहुवचनम् इति सूत्र सहकारेण धातृ शब्दात् आमि विभक्तौ, ह्रस्व नद्यापो नुट् इति सूत्रेण नुडागमे अनुबन्ध लोपे। नामि इति दीर्घे, ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् इति वार्तिकेन णत्वे धातॄणाम् इति सिद्धम्।

2 पिता — पितृ शब्दात् अर्थवदिति सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञायाम्, स्वौजस् इति सूत्रेण तथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्र सहकारेण पितृ शब्दात् सौ अनुबन्ध लोपे, ~~ऋदुशनस~~ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च इति सूत्रेण अनङादेशे अनुबन्ध लोपे, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे, हल्ङ्याब्भ्यो इति सुलोपे, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपे पिता इति सिद्धम्।

3 पितरौ - पितृ शब्दात् अर्थवदिति प्रातिपदिक संज्ञायाम् ~~[illegible]~~ स्वौजस्! इति सूत्रेण तथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्र सहकारेण पितृ शब्दात् औ विभक्तौ, ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः इति सूत्रेण गुणे, रपरे पितरौ इति सिद्धम्।

4 पितरः - पितृ शब्दात् अर्थवदिति सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञायाम्, स्वौजस् इति सूत्रेण तथा बहुषु बहुवचनम् इति सूत्र सहकारेण पितृ शब्दात् जस् विभक्तौ अनुबन्ध लोपे। ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः इति सूत्रेण गुणे रपरे, सस्य रुत्वे विसर्गे सति पितरः इति सिद्धम्।

~~अमरनाथ मिश्र~~
ह०सो०प्रो० व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि०
सावलेना प्रा०[illegible]

दि० 25-9-20 उपशास्त्री द्वितीय वर्ष, विषय व्याकरण
ग्रन्थ- सिद्धान्त कौमुदी (अदादिप्रकरणम्)।

1 वध्यात् - हन् धातोर्लिङि लिङः स्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण तिप् प्रत्यये अनुबन्ध लोपे। इतश्च इति इकार लोपे। हनो वध लिङि इति सूत्रेण हन् स्थाने वधादेशे, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुट् प्रत्यये अनुबन्ध लोपे। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सलोपे। अतो लोपः इति सूत्रेण धकारोत्तरवर्ति अकारस्य लोपे कृते वध्यात् इति सिद्धम्।

2 यौति - यु धातोर्लट्, लट्स्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण तिप् प्रत्यये अनुबन्ध लोपे। तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सार्वधातुक संज्ञायां, कर्तरि शप् इति सूत्रेण शप् प्रत्यय, अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक्। यु ति इति जाते। उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति सूत्रेण उकारस्य स्थाने वृद्धौ यौति इति सिद्धम्।

3 युवन्ति - यु धातोर्लट्, लट्स्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण झि प्रत्यये, झोऽन्तः इति झकारस्य स्थाने अन्तादेशे। तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सार्वधातुक संज्ञायाम्, कर्तरि शप् इति शप् प्रत्यये, अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक्। अपित्वात् वृद्धिर्निषेधे यत्वात् इकोयणचि इति सूत्रेण यणि युवन्ति इति सिद्धम्।

4 यविता - यु धातोर्लुट्, लुट्स्थाने तिप्तस्झि इति सूत्रेण तिप् प्रत्यये, लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति ~~तासी प्रत्यये~~ तिप्स्थाने डाऽऽदेशे कृते। ~~डित्व~~ स्यतासी लृलुटोः इति तासी प्रत्यये, डित्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेर्लोपः इति टिलोपे। आर्धधातुकत्वात्, सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणे एचोऽयवायावः इति अवादेशे कृते यविता इति सिद्धम्।

अजयनाथ मिश्र
एसो० प्रो० व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि०
[illegible]

दिनाङ्क 24-8-2? शास्त्री प्रथम खण्ड, विषय- अनिवार्य दर्शन 1
केवल व्याकरण विषयक छात्रों के लिए।
ग्रन्थ - तर्कसंग्रह

वाक्यं कतिविधम्।

प्रश्न
उत्तर वाक्यं द्विविधम् वैदिकम् लौकिकञ्च। तत्र ईश्वरोक्तं वैदिकं वाक्यम् - उदितो जुहोतीत्यादि। तच्च ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं वाक्यं गामानयेत्यादि। तच्च आप्तोक्तमेव प्रमाणम्। अनाप्तोपचारितं वाक्यन्तु न प्रमाणम्।

तत्र वैदिकं वाक्यत्वञ्च ईश्वरोच्चारितत्वे सति वाक्यत्वम्। लौकिकवाक्यत्वञ्च आप्तोच्चारितत्वे सति वाक्यत्वम्।

प्रश्न संशयस्य किं लक्षणम् किञ्च तदुदाहरणम्।
उत्तर- एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरुद्धनाना धर्मप्रकारताकं ज्ञानं संशयः, तत्त्वञ्च संशयस्य लक्षणम्। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र एकस्मिन्नुरोवर्तिपदार्थ रूपे धर्मिणि विरुद्ध स्थाणुत्व पुरुषत्वादि नाना धर्म सम्बन्धावगाहनात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं संशय इत्युच्यते। समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणाय विरुद्धेति। पटत्वविरुद्ध घटत्वविशिष्टो घट इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय नानेति।

प्रश्न- विपर्ययस्य लक्षणं ~~...~~ किञ्चोदाहरणम्
उत्तर अयथार्थत्वे सति ज्ञानत्वं विपर्ययत्वम्। यथार्थज्ञानवारणाय सत्यन्तम्। अयथार्थवारणाय ज्ञानेति। तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चयत्वं विपर्ययत्वमिति तु तत्त्वम्। यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ज्ञानं विपर्यय इत्युच्यते विपर्ययश्च भ्रमः।

अमरनाथ मिश्र
एसो० प्रो० व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि०
इटवा सेना प्राणीया